

विकासमा उत्तरआधुनिकतावाद: अवधारणा, बुझाई र बहस

भवदत्त सापकोटा

bdsapkota78@gmail.com

पाटन संयुक्त क्याम्पस, ललितपुर

सारसंक्षेप

यो लेखको उद्देश्य उत्तरआधुनिकतावादले समाजमा जन्माएको प्राज्ञिक कौतुहलतामा आधारित रहेर विकासमा उत्तरआधुनिकतावादको हेराई, बुझाई र बहसलाई समालोचना गर्नु हो। यो लेख मुलतः द्वितीय स्रोतहरूको प्रयोगमा आधारित छ। यस अन्तर्गत विभिन्न समालोचकहरू, लेखकहरू, साहित्यकारहरू र अनुसन्धाताहरूको वैदिक प्रयासद्वारा प्रकाशित लेख, रचना, पुस्तक, टिप्पणी, शोध र प्रतिवेदनहरूलाई मुख्य स्रोतको रूपमा लिइएको छ। आधुनिकतापछिको बहस उत्तरआधुनिकता हो। आधुनिकतामा वस्तुगत यथार्थ हुन्छ जबकि उत्तरआधुनिकतामा अनेकता। विगतमा स्थापित विकासका कतिपय असल मान्यता र सिद्धान्तहरू वर्तमान र भविष्यका लागि मार्गदर्शक स्रोतको रूपमा प्रयोग हुनुपर्ने हो तर उत्तरआधुनिकतावादले सधैं इतिहासको उपेक्षा गर्दै आएको छ। कुनै वस्तु, घटना, परिस्थिती आदिलाई बहुआयामिक दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ, उत्तरआधुनिकतामा। सत्य वा यथार्थ व्यक्तिको धारणा र दृष्टिकोण अनुसार फरक-फरक हुन्छ। वर्तमान समय कुनै एक व्यक्ति, सम्प्रदाय, धर्म, जाति, भाषा, संस्कृति र देशको नभई बहुलवाद र विवेकवादको हो। कसैको प्रभुत्वले सांसार चल्दैन। सबैको साभ्ना संकलल्प, सहकार्य र प्रभुत्वले चल्दछ। विकास साभ्नेदारी र सहकार्यको प्रतिफल हो। हरेक चिज सापेक्षिक हुन्छ नकि निरपेक्ष। आधुनिकताप्रतिको मोहभङ्ग नै उत्तरआधुनिकताको प्रवेश विन्दु हो। ज्ञान नै शक्तिको स्रोत हो। ज्ञानका विभिन्न स्वरूपहरू हुन्छन्। मृत्यु निरपेक्ष र शास्वत सत्य हो। यथार्थ निर्मित र सान्दर्भिक हुन्छ। समाज पिच्छे मानिसका इच्छा, आकांक्षा, चाहान, सवाल, मुद्दा फरक-फर हुन्छन्। इच्छाशक्ति विकासको ऊर्जा हो। उत्तरआधुनिकतावादको लम्बाइ, चौडाइ र गहिराइ अनन्त छ। यो वादअनुसार भूत, वर्तमान र भविष्यबीचको भिन्नता छुट्याउने कुनै त्यस्तो लक्ष्मण रेखा छैन। बहुसंस्कृतिको वर्चस्व हावी हुन्छ। विचार, विमर्श, चिन्तन, दर्शन, कला, साहित्य, भाषा, जीवनपद्धति, संस्कृति, चाडपर्व, उपभोग संस्कृति, राजनीति, शिक्षा, विकासका नीति, अभ्यास, आयाम आदि सबै ठिमाहा हुन्। यो बहसले जति नै चर्चा पाए पनि अन्तत आलोचनाबाट मुक्त रहन सकेन। यो वादले कुनै वैकल्पिक समाधानको मार्ग दिन सकेन। विरोधाभाषपूर्ण अवस्थाको भ्रम जन्मायो। यो आलेखमा पूर्णतया पेशागत मर्यादा नैतिकता कायम गरिएको छ। यद्यपि यो लेख विगतमा प्रकाशित विभिन्न लेखहरूको व्यवस्थित पुनरावलोकनगरी तयार पारिएको हो।

शब्दकुन्जी: विकास, आधुनिकता, उत्तरआधुनिकता, बहुलवाद, बहस, समालोचना

प्राप्त मिति : १४, अप्रिल, २०२३, स्वीकृत मिति : १०, मे, २०२३, प्रकाशित मिति : १२, जुन,

परिचय (Introduction)

विकास मानवभित्रको रचनात्मक भावना, क्रियाशीलता र चेतनाको प्रतिफल हो। विकास सामुहिक सिकाई हो (Pieterse, 2010)। असल जीवनप्रतिको रूपान्तरण विकास हो। विकास मानव चाहना पूर्तिको दिगो प्रक्रिया हो। विकासको कुनै निश्चित गन्तव्य (Goal Post) छैन र हुँदैन पनि (UNDP, 2006)। विकास निरन्तर रूपमा चलिरहने प्रक्रिया हो। अभ्यास हो। पद्धति हो, अनि निरन्तरताको उपज हो। विकास बहुआयामिक स्वभावको हुन्छ। विकास नटङ्गिने बहस हो (Todaro, 2002)।

सामान्य बुझाईमा विकास शब्दले उन्नती, प्रगति, रूपान्तरण, रचनात्मक परिवर्तन, कल्याण, सुधार, सम्पन्नता, सद्भाव, सहिसुष्णता, सहकार्य, समन्वय, सहअस्तित्व र खुसियालीलाई बुझाउँछ। साँचो अर्थमा विद्यमान भौतिक र सांस्कृतिक अवस्थामा आउने रचनात्मक र सुधारात्मक परिवर्तन विकास हो। विकासका मुलतः हार्डवेयर र सफ्टवेयरगरी दुईवटा पक्ष हुन्छन्। मानिस सामाजिक, आर्थिक र प्राविधिक प्राणी भएकोले उसको प्रमुख ध्येय सँधै आफ्नो जीवनस्तरलाई अन्य प्राणीहरूको तुलनामा गुणस्तरीय, सरल र सहज बनाउनुमा केन्द्रित हुन्छ। विकासको प्रकृति, मानव समाजका माग अनि मानव चेतनामा आएको परिवर्तनको परिणाम स्वरूप समय अनुसार विभिन्न किसिमका दर्शन, आदर्श, चिन्तन, चेतना र विचारधाराहरू जन्मन्छन्। परिमार्जित हुँदै अगाडि बढ्छन्। कतिपय विचारधाराहरू लोप हुन्छन् पनि। यी सबै घटनाक्रमहरू समाज विकासको नियम हो। प्रत्येक युगलाई खास किसिमको विचारधाराले (Thought) नेतृत्व गर्दै आएको पाइन्छ। उदाहरणको रूपमा आदिम समयको विचारधारा दर्शन (Philosophy) थियो। प्राचिन युग विभिन्न प्रकृतिका दर्शनहरूको छत्रछाँयामा अडिएको पाइन्छ। समयान्तरसँगै वर्तमान सूचना प्रविधिको युग वैज्ञानिक विचारधारामा रूपान्तरित भईसकेको छ। यस किसिमका विचारधाराहरू उदाउने र अस्ताउने क्रम चलिरहन्छ किनकि परिवर्तन प्रकृतिको शाश्वत नियम हो।

विकास सापेक्षिक बुझाई हो। विकासलाई व्याख्या गर्ने विभिन्न सैद्धान्तिक दृष्टिकोण र वादहरू छन्। जस्तै शास्त्रीयवाद, नव-शास्त्रीयवाद, किन्सवाद, मार्क्सवाद, नव-मार्क्सवाद, प्रजातान्त्रिक समाजवाद, पुँजीवाद, नव-उदारवाद, नारीवाद, आधुनिकतावाद, उत्तर-आधुनिकतावाद आदी। यो आलेखले मुलतः उत्तर-आधुनिकतावाद र विकास विचको बहसलाई समालोचनात्मक शैलिमा बुझ्ने प्रयास गरेको छ। विकासलाई विभिन्न वादका] (Ism) चश्माबाट हेर्ने, बुझ्ने र व्याख्या गर्न सकिन्छ। त्यसमध्येको एउटा वाद वा दृष्टिकोण उत्तर-आधुनिकता (Postmodernism) हो। विश्वव्यापी विकासको अभ्यासभित्र हालका दिनहरूमा उत्तर-आधुनिकता (Postmodernism) व्यापक छलफल, चिन्तन र विवादास्पद बहसको रूपमा देखिएको छ।

विकासका सिद्धान्त, मान्यता, अवधारणा, अभ्यास, प्रतिमान आदि समय, संस्कृति, वातावरण, कर्ता, भूगोल, राजनीतिक व्यवस्था, आर्थिक प्रणाली, सामाजिक संरचना र बुझाइको स्तरअनुसार फरक-फरक हुन्छ। विकासका सार्वभौम सत्य र स्वीकार्य मान्यता अनि सूचकाङ्कहरू छैनन्। अतः विकास आलङ्कारिक हो, वास्तविक होइन। आजको सत्य भोलि नहुन सक्छ। यो नै विकासको उत्तर-आधुनिक बुझाइ हो। उदाहरणको लागि कुनै एक वस्तु (An object), अवस्था (A situation) र कुनै एक दिनको (A day) बहुआयामिक अर्थ हुन्छन्। उदाहरणका लागि कुनै एक दिन कसैका लागि अत्यन्तै उज्ज्वल, अर्थपूर्ण र अविस्मरणीय हुन सक्छ भने त्यही दिन अर्को व्यक्तिका लागि जीवनकै कालो वा घातक दिन हुन सक्छ। यसको अर्थ निरपेक्ष सत्य छैन। यसको अर्थ विकास पनि सापेक्षिक हो नकि निरपेक्ष। तसर्थ यो आलेखले विकासलाई उत्तरआधुनिकतावादको दृष्टिकोणबाट हेर्ने प्रयास गरिएको छ।

उद्देश्य (Objective)

यो लेखको मुख्य उद्देश्य उत्तरआधुनिकतावादले समाजमा जन्माएको प्राज्ञिक कौतुहलतामा आधारित रहेर विकासमा उत्तरआधुनिकतावादको हेराई, बुझाई र बहसलाई समालोचना गर्नु हो।

अध्ययन पद्धति र सामग्रीहरू (Study Method and Materials)

यो लेख मुलतः द्वितीय स्रोतहरूको प्रयोगमा आधारित छ। यस अन्तर्गत विभिन्न समालोचकहरू, लेखकहरू, साहित्यकारहरू र अनुसन्धाताहरूको बौद्धिक प्रयासद्वारा प्रकाशित लेख, रचना, पुस्तक, टिप्पणी, शोध र प्रतिवेदनहरूलाई मुख्य स्रोतको रूपमा लिइएको छ। यिनै स्रोतहरूको गहन अध्ययन नै यस लेखका आधारहरू हुन्।

परिणाम र छलफल (Result and Discussion)

उत्तर-आधुनिकतावादको सन्दर्भ (Context of Postmodernism)

सन् १९३४ मा सर्वप्रथम स्पेनिस लेखक फेडरिको डी. ओनिसले (Federico de Onis) उत्तर-आधुनिकतावाद भन्ने शब्दको प्रयोग गरेका थिए । उनी पछाडि बेलायती इतिहासविद् आर्नोल्ड जे. टोयनबीले (Arnold J. Toynbee) सन् १९३४ देखि १९६१ सम्म प्रकाशन गरेका १२ वटा भाग समेटेको विश्व प्रसिद्ध कृति 'इतिहासको एक अध्ययन' (A Study of History, 1934-1961) को पहिलो भाग (Volume-I, 1934) मा प्रथम र द्वितीय विश्व युद्धबीचको समयावधि बुझाउनकालागि उत्तर-आधुनिकता शब्दको प्रयोग गरेको पाइन्छ (Toynbee, 1987) . 'Post-modernism' मूलतः Post / Modernism जस्ता दुई फरक शब्दहरूको मिलनबाट बनेको छ । यहाँ ...'Post' को अर्थ पछि वा 'पश्चात्' र ...'Modernism' को अर्थ 'आधुनिक' भन्ने हुन्छ । उत्तर-आधुनिकतावादको शाब्दिक अर्थ आधुनिकतापछिको अवस्था वा समय भन्ने हुन्छ । सन् १९६० को दशकमा उदाएको आधुनिकतावादभन्दा पछाडि पश्चिमा देशहरूमा विकसित भएको विकासको बहस वा सिद्धान्त नै उत्तर आधुनिकतावादको जग हो । धेरैजसो विद्वानहरूका दृष्टिमा Enlightenment Age वा Industrial Revolution स्थापना सँगै विकसित हुँदै आएका आधुनिकतावादी आदर्श सामाजिक, राजनीतिक दर्शन र वैज्ञानिक महावृत्तान्तहरूको (Meta Narrative) अपुरोपना तथा अर्धसत्यतापछि ऐतिहासिक रूपमा उत्तरआधुनिकताको उदय भएको हो । वास्तुकलालाई उत्तरआधुनिक शैलिमा रूपान्तरण गर्ने काम वास्तुविद् फिलिम जोन्स, भेन्तुरी आदीको कार्यबाट भएको पाइन्छ । ग्रिकको शास्त्रीय वास्तुकला र रोमनका वास्तुकलाका विरुद्धमा देखा परेको शैलि नै उत्तरआधुनिक शैली थियो (गौतम, २०७०) । वास्तुकलाबाट आरम्भ भएको उत्तरआधुनिकतावाद समयान्तरसँगै समजशास्त्र, मानवशास्त्र, इतिहास, साहित्य, राजनीतिशास्त्र, विज्ञान, दर्शन लगायत समग्र विकासको गतिशिलताभिन्न प्रवेश गर्‍यो ।

शास्त्रीय, नव-शास्त्रीय र आधुनिक अर्थशास्त्रीहरूको प्रयत्न जति नै घनीभूत भए पनि विकासोन्मुख समाजका मानिसहरू आर्थिक दुरावस्थाबाट मुक्त हुन सकेनन् । ती अभ्यासहरूले समन्यायिक वितरणसहित गरिवीको सम्बोधन गर्न सकेनन् । यिनै कारणहरूले गर्दा उत्तर-आधुनिक विकासको बहस उदाएको हो । सन् १९६० को दशकमा उत्तर-आधुनिकवादका मूर्धन्य विचारक मिचेल फुकोले ज्ञानको राजनीतिको अवधारणा उठाएका थिए । सन् १९६० कै दशक पछि विकासका सबै आयामहरूमा उत्तर-आधुनिकतावादको प्रभाव देखिन थालेको हो (सापकोटा, २०७७) । सन् १९७० को दशकपश्चात् पश्चिमी जगत्मा सूचना र प्रविधिको क्षेत्रमा आएको आमूल परिवर्तन, नयाँ संस्कृति र सोचाइको सुरुवात, सामाजिक-सांस्कृतिक तथा बौद्धिक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनका साथै आधुनिक युगको अन्त्यपश्चात् उत्पत्ति भएको विनिर्माणको प्रक्रिया (deconstruction process) नै उत्तरआधुनिकता हो । प्रसिद्ध विद्वान् Lemart का अनुसार सन् १९७२ मा अमेरिकी St. Louis Housing Complex को विनाशपश्चात् उत्तरआधुनिकताको शुरुवात भएको हो । ती गरिबहरू भेडाबाखाभै एकै ठाउँमा थुनिएर बस्नभन्दा एक्ला एकलै सानासाना घरमा परिवारसहित बस्न चाहान्थे । 'सानो नै सुन्दर' (Small is Beautiful) भन्ने धारणालाई उनीहरूले जोड दिएका थिए । तसर्थ उत्तर-आधुनिकता, आधुनिकताको जीवनपद्धति र दृष्टिकोणलाई अस्वीकार गर्दै नयाँ, मौलिक र विविध प्रकारको सापेक्षिक सत्यताको खोज गर्न सिकाउने अवधारणा हो । यसले मुख्यतया बौद्धिकता (Rationality), विश्वव्यापकता (Universality) र वैज्ञानिकताका सूत्रलाई विनिर्माण (Deconstruction) गरी ती सिद्धान्तहरू आफैमा विरोधाभाषपूर्ण छन् भनी आलोचना गर्दछ । वास्तुकलाबाट उत्तरआधुनिकतावादको उदय भएको पाइन्छ । यो वाद आधुनिकताबाट विकसित भएको हो । आधुनिकताको विरोधमा उदाएको नविनतम् र खरो प्रवृत्ति हो । आधुनिकताकै विस्तार र निरन्तरताकै परिणाम हो ।

उत्तर-आधुनिकतावादको अवधारणा (Concept of Postmodernism)

उत्तरआधुनिकतावाद एक सांस्कृतिक र बौद्धिक आन्दोलन हो जुन २० औं शताब्दीको मध्यदेखि अन्तसम्ममा देखापरेको थियो । उत्तरआधुनिकतावादले कला, संस्कृति, भाषा र पहिचानका परम्परागत धारणहरलाई चुनौती दिन्छ । उत्तरआधुनिकता आधुनिकताको विच्छिन्नता र विद्रोह हो । सामाजिक विविधता र शक्ति सम्बन्धको प्रसारसँगै उत्तर-उपनिवेश (Postcolonism) र उत्तर-आधुनिकतावाद (Postmodernism) विकासको बहसभित्र समानान्तर रूपले अगाडि बढेको पाइन्छ । यी दुई दृष्टिकोणहरूको बीचमा कतिपय समानताहरू भेटिन्छन् । यद्यपि यी दुई वादहरू एकआपसमा पूरै खट्टिएका भने होइनन् (Willis, 2011) । उत्तर-आधुनिकता आफैमा जटिल अवधारणा हो । यसको वस्तुनिष्ठ र सिधा परिभाषा दिन कठिन छ । किनभने यो बहुआयामिक क्षेत्रमा फरक-फरक तरिकाले प्रयोग हुँदै आएको छ (Simon, 1998 cited from Willis, 2011) . उत्तर-आधुनिकतालाई वस्तुगत (Objective) र प्रवृत्ति (Attitude) गरी दुई अन्तर्सम्बन्धित तर फरक धारको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । वस्तुगत धारबाट हेर्दा उत्तर-आधुनिकतावाद भनेको यो संसारलाई बुझ्ने र वर्णन गर्ने विचारोत्पत्ति (Ontology) हो । विचारोत्पत्तिको मान्यताअनुसार विगत ३ दशकदेखि यता आधुनिक संसार गुणात्मक तरिकाले परिवर्तन हुँदै आएको छ । संसारलाई बुझ्ने कुनै वस्तुनिष्ठ स्रोत छैन । प्रविधिमा आएको दूरगामी फड्कोले विश्व मानव समाज गुणात्मक रूपमै परिवर्तन भएको छ -Yapa, 1996) । अर्कोतर्फ प्रवृत्तिगत धारणाअनुसार उत्तरआधुनिकता सैद्धान्तिक र शङ्कास्पद स्वभाव (A mood of skepticism) dfq xfl (Waugh, 1992) . उत्तरआधुनिकतावादले वर्तमान समाजमा विद्यमान ज्ञानको अवस्थालाई ध्यान दिँदै भन्दछ, हामी जानेको कसरी जान्दछौं, हामीले जानेको कसरी प्रमाणित गर्दछौं, त्यो नै ज्ञान हो । उत्तर-आधुनिकता विभिन्न विषयहरूका लागि विभिन्न चिज हो (Brown, 2006; Brown, 1995; Firat et al., 1995) . उत्तर-आधुनिकता एउटा दर्शन हो । यो दर्शनअनुसार निरपेक्ष सत्य अस्तित्वमा रहँदैन । हरेक चिज सापेक्षिक हो । सार्वभौम सत्य भनेको मृत्यु मात्र हो । तसर्थ उत्तरआधुनिकतालाई पिँध नभएको कचौरा भनिन्छ (सापकोटा, २०७८) । संसारका सबै चिजहरू छुटाछुल्ल हुन्छन् । गोपनीयता छैन । क्षणभरमा विश्वव्यापी हुन्छ । यद्यपि यो शक्ति र ज्ञानको खेल भने पक्कै हो । Leonared (1994) ले यसलाई ज्ञान-शक्ति सम्बन्ध (Power-knowledge relationship) हो भनेर व्याख्या गरेका छन् । समाजमा संस्कृति नै सबैभन्दा विशाल ज्ञानको स्रोत हो । संस्कृतिको महत्वमाथि कुनै प्रश्न छैन । संस्कृतिले मानिसको प्रवृत्ति (Attitude) र क्रियालाई (Action) निर्देशित गरेको हुन्छ ।

उत्तरआधुनिक प्रमुख विशेषता भनेको महान कथाहरूको (Grand Narratives) अस्वीकार हो । मेटानरेटिभ खास किसिमको वैचारिक प्रणाली हो जसले सम्पूर्ण वास्तविकतालाई आफ्नै अर्थको ब्रह्माण्ड भित्र समाहित गर्न खोज्दछ, उदाहरणको लागि मार्क्सवाद (Cheek, 2000) । उत्तरआधुनिकतावादीहरूले सार्वभौमिक वा पारदर्शी मूल्य भएका वस्तुनिष्ठ सत्यहरू वा यथार्थहरू छन् भन्ने मान्यतालाई अनुमोदन गर्दैनन् । यसको सट्टा तिनीहरूले स्थानीयकरण, बहुलवाद, सापेक्षता र बहुसांस्कृतिक विचार र मान्यताहरूलाई प्राथमिकता दिन्छन् । यथार्थता आंशिक मात्र हो नकि पूर्ण (Agger, 1991) ।

आधुनिकता एक विशेष विषय (Subject) हो जुन स्वमा (Self) आधारित छ । आधुनिकता विश्वव्यापी, एकात्मक र स्वायत्त छ भन्ने मान्यतालाई उत्तरआधुनिकताको परिप्रेक्ष्यबाट मान्य छैन । यसो भन्नुका तात्पर्य उत्तरआधुनिकतावादी विश्व दृष्टिकोणले समयान्तरसँगै स्थिर रहेको एउटै विषयमा गरिने विश्वासलाई चुनौती दिन्छ । सँगसँगै उत्तरआधुनिकतावादी विचारकहरूले तस्वीरहरू (Images),

प्रतिकहरू (Symbols), र पाठहरू (Texts) पनि विश्लेषण गर्दछन, उनिहरूको यो प्रवचनलाई बहस (Discourse) भनिन्छ । उत्तरआधुनिकतावादीहरूको तर्क यो छ कि ज्ञान भित्र (within) मात्र हुन्छ, र बहसद्वारा उक्त ज्ञानको निर्माण हुन्छ (Agger, 1991) यस किसिमको बहस वा प्रवचनले उत्तरआधुनिकतावादलाई सापेक्ष रूपमा सामाजिक (Social) र प्राकृतिक (Natural) विज्ञानमा भन्दा मानविकीको (Humanities) परिधिमा बढि लोकप्रिय बनाएको छ ।

उत्तरआधुनिकतावादका पहिचान तथा मान्यताहरू (Identities and Assumptions of Postmodernism)

वस्तुतः समाज, संस्कृति, आर्थिक जगत्, मनोविज्ञान, दर्शन, भाषा, साहित्य, कला, सिप, ज्ञान, विज्ञान, राजनीति, अध्यात्मवाद आदि सबै गतिशील छन्। यी सबै विज्ञानहरूमा उतर-आधुनिकतावादको प्रयोग हुन्छ (Brown, 1995)। कुनै चिजप्रतिको अवधारणा, बुझाइ, प्रस्तुतीकरण, व्याख्या आदि सबै आलङ्कारिक र व्यङ्ग्यात्मक हुन्। तिनीहरूको सामान्यीकरण गर्न कठिन छ। तसर्थ विचारोत्पत्ति (Ontology) र ज्ञानमीमांसा (Epistemology) दुवै गलल धारणा हुन् किनभने उतरआधुनिकताको स्वभाव (Postmodern Mood) समाजमा हुने भौतिक परिवर्तन सँगै विचलित हुन्छ। तसर्थ उतर-आधुनिकवाद पुरानो पुँजीवादको सांस्कृतिक तर्क हो (Jameson, 1991)। उतरआधुनिकतावादको तर्कअनुसार सामाजिक विज्ञानले समाजको दर्पणलाई सेवा दिन सक्दैन। सत्य अलौकिक छ, सत्य प्राप्त गर्न सकिन्छ, सत्य एउटै छ भन्ने कुरालाई सत्य सापेक्षक छ, कुनै पनि सत्य अन्तिम हुँदैन र स्थानपिच्छे, व्यक्तिअनुसार सत्य फरक पर्दै जान्छ भन्ने मान्यता उतरआधुनिकताले उठायो। उतर-आधुनिकतावादअनुसार सांसारिक सार्वभौम सत्य छैन। सबै वस्तु, ज्ञान आदि सापेक्षक हुन्। सार्वभौम नियम छैन। उतरआधुनिकतावादका प्रमुख पहिचान तथा मान्यताहरू निम्नानुसार रहेको पाइन्छ :

- ❖ प्रत्येक दिनको व्यवहार र प्रवृत्ति परिवर्तन हुन्छन् ।
- ❖ पारदर्शिता, इमानदारिता र कटु सत्य छैन ।
- ❖ व्यङ्ग्य र अस्पष्टता ।
- ❖ दोहोरो कोडिङ ।
- ❖ वाद र तर्कको प्रयोग ।
- ❖ सत्य सापेक्षक हुन्छ नकि सार्वभौम ।
- ❖ उपभोक्तावाद सर्वेसर्वा हो ।
- ❖ उतरआधुनिकतावादमा सिर्जना र समालोचनाको भेद मेटिन्छ ।
- ❖ भिन्न र एकै भाँडोमा मिसाउद्वारा स्वयं रूपान्तरित ।
- ❖ बहुतर्कना र अनिश्चितता ।
- ❖ उच्च तहको विश्वव्यापीकरण ।
- ❖ कुनै निर्विकल्प रूप र व्यवस्था हुँदैन ।
- ❖ कुनै एक निश्चित विधामा मात्र सिमित हुँदैन आदि ।

उल्लिखित मान्यताहरूमा रहेर संवाद गर्दा भाषा, साहित्य, संस्कृति, कला, विज्ञान र सञ्चारको क्षेत्रमा, उतरआधुनिकतावादले वस्तुगत अर्थ व्यक्त गर्न भाषा पारदर्शी माध्यम होइन, बरु शक्ति सम्बन्ध र सांस्कृतिक सन्दर्भद्वारा आकारको सामाजिक संरचना हो भन्ने धारणालाई जोड दिन्छ।

उतरआधुनिकतावादीहरूले प्रायः सञ्चारका थप खुला, लचिलो र समावेशी रूपहरूको लागि तर्क गर्छन्। यो वाद अनुसार यथास्थितिवादी विकासको परम्परागत मान्यतालाई चुनौती दिँदै रचनात्मकता र सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनका लागि नयाँ सम्भावनाहरू खोल्ने अचुक शक्तिको जग बसाल्छ।

विकासमा उतरआधुनिक दृष्टिकोण (Postmodernistic Perspective on Development)

आधुनिकतालाई विकासको रूपमा लिइन्छ। विकासको व्याख्या चलिरहने प्रक्रिया हो। विकासको स्तरलाई मानव सभ्यता, संस्कृति, प्रविधि, प्रवृत्ति, स्वभाव, दृष्टिकोण र समालोचनाले दिशानिर्देशन गर्दै आएको छ। अनि आगामि दिनहरूमा पनि यो निरन्तर चलिरहने पक्का छ। विकासको क्रममा मानव समाज पूर्व-आधुनिकता, आधुनिकता हुँदै उतरआधुनिकतामा अगाडि बढिरहेको छ। विकासको बहसभित्र हिजोआज व्यापक चर्चा र खोजको विषय उतरआधुनिकता हो। यो विकासको वर्णशंकर(Hybrid) अवधारणा हो। उतरआधुनिकतावादको आधार आधुनिकतावाद हो। आधुनिकताको प्रतिक्रिया स्वरूप उत्पत्ति भएको समय नै उतरआधुनिकता हो। आधुनिकतावादको टाउकोमा टेकेर उतर-आधुनिकतावादको उदय भएको हो।

आधुनिकतावाद माथिको आक्रमण उत्तर-आधुनिकतावाद जग बन्यो । यो अवधारणअनुसार संसारलाई हेर्ने, बुझ्ने र व्याख्या गर्ने बहुआयामिक तर्क र दृष्टिकोणहरू छन् । उत्तर-आधुनिकतावादको लम्बाइ, चौडाइ र गहिराइ अनन्त छ । यो नक्कली संसार हो (सापकोटा, २०७७) । सामाजिक-सांस्कृतिक संरचना जलपले पोतिएको हुन्छ । यो वादअनुसार भूत, वर्तमान र भविष्यबीचको भिन्नता छुट्टयाउने कुनै त्यस्तो लक्ष्मण रेखा छैन । सीमाविहीन संसार हो । विकासमा विश्वव्यापीकरण र स्थानीयकरण एकैचोटी आउनुपर्दछ भन्ने मान्यता उत्तरआधुनिकताले राख्दछ । यो औपनिवेशिक/उत्तरऔपनिवेशिक चेतना र सिमाविहिन विश्वसँग सम्बन्धित छ । एकातिर यसले राष्ट्रियताका विपरित स्थानीयकरणलाई उच्च महत्व दिन्छ, भने अर्कोतिर अन्तर्राष्ट्रियताको विरुद्ध विश्वव्यापिकरणलाई अङ्गिकार गर्दछ । यसर्थ उत्तरआधुनिकतावादले ग्लोकलाइजेसनको बहसलाई शिरोधार्य गर्दछ । बहुसंस्कृतिको वर्चस्व हावी हुन्छ । विचार, विमर्श, चिन्तन, दर्शन, कला, साहित्य, भाषा, जीवनपद्धति, संस्कृति, चाडपर्व, उपभोग संस्कृति, राजनीति, शिक्षा, विकासका नीति, अभ्यास, आयाम आदि सबै ठिमाहा हुन् । खिचडी हुन् । यिनीहरूबीच स्पष्ट र पृथक् पहिचान हुँदैन । पहिचानका बहुविकल्पहरू हुन्छन् । अस्थिर हुन्छन् (Ritzer, 1992) . उत्तर-आधुनिकतावाद मूलतः दर्शन, राजनीति, अर्थतन्त्र, भाषा, चिन्तन, निर्माण प्रविधि (Construction Technology) र सञ्चार प्रविधिसँग सम्बद्ध नयाँ चिन्तनद्वारा सृजित सामाजिक, सांस्कृतिक चिन्तनको एउटै शृङ्खला हो (सापकोटा, २०७७) । मानवशास्त्री लेटनका अनुसार “उत्तरआधुनिकतावाद धेरै जनाका लागि धेरै चिज हो । यद्यपि छोटकरीमा यो आधुनिकताले सिर्जना गरेको मूल्य-मान्यताप्रतिको तिखो र आलोचनात्मक दृष्टिकोण हो । यो कुनै आधुनिकतापछिको युग नभई आधुनिकताप्रतिकै समालोचनात्मक प्रस्तुति हो ।”

सन् १९६० पश्चात् ज्ञानको व्यापकता, विश्वव्यापिकरण, सूचना प्रविधिको विकास, सांस्कृतिक खिचडी, बहुलवाद, प्रसार, मार्क्सवाद विरोधी विचारधारा, उपभोक्तावाद, औपनिवेशिक साम्राज्यवाद, विस्तारवाद, संशोधनवाद, नव-उदारवाद, निजीकरण, विद्युतीय अर्थतन्त्र आदि नीतिहरू विकास हुँदै गए । उल्लेखित विकासको प्रभाव कुनै एक स्थानमा मात्र सीमित रहन सकेन । संसारलाई नै शङ्काको परिधिभित्र बाँध्यो । यससँगै लियोटार्ड (Liyotard), बर्डिलार्ड (Bardillard), मिचेल फुको (Michel Foucault), ज्याक डेरिडा (Jacques Derrida), फ्रेड्रिक जेम्सन (Fredric Jameson) आदि विद्वानले विश्वलाई नयाँ ढङ्गले पुनर्व्याख्या (Redefine) गर्नुपर्नेमा खुलेर कलम चलाए । विश्वव्यापी पुँजीवादको फैलावट, बहु-राष्ट्रिय कम्पनीहरूको विश्वव्यापी विस्तार, खुला र स्वतन्त्र उदारवाद, विश्वव्यापीकरण, सूचना र सञ्चारको विकास आदिका कारण विश्व मानव समाज आज सिङ्गो गाउँमा रूपान्तरित भएको छ । संसारलाई एउटा बन्द कोठाबाट रिमोटले नियन्त्रण गर्दै अवलोकन गर्न सकिन्छ (सापकोटा, २०७७) । यिनै कारणहरूले गर्दा मिचेल फुकोको शक्ति र ज्ञानको सिद्धान्त, डेरिडाको विनिर्माणवाद, लियोटार्डको महाख्यानको अन्त, बर्डिलार्डको उपभोक्तावादी मान्यता, जेम्सनको उदार पुँजीवाद लोकप्रिय बने । चर्चामा आए । तत्पश्चात् विकासको बहसभित्र उत्तरआधुनिकतावादको पकड बलियो बन्दै गयो । प्रत्येक उपभोक्ताको व्यक्तिगत तथा सार्वजनिक दैनिक जीवन, संस्कृति, बानीव्यहोरा तथा व्यवहारमा उत्तरआधुनिकताको प्रभाव बढ्दै गयो । सन् १९७९ मा प्रकाशित लियोटार्डको ‘उत्तरआधुनिक अवस्था: ज्ञानमाथिको एक प्रतिवेदन’ (The Postmodern Condition: A Report on Knowledge), हसन मिलुवाकीको ‘उत्तरआधुनिक घुमाइ: उत्तरआधुनिक सिद्धान्त र संस्कृतिमा निबन्धहरू-१९८७’ (The Postmodern Turn: Essays in Postmodern Theory & Culture-1987), फ्रेडरिक जेम्सनको ‘उत्तरआधुनिकता: उत्तरपुँजीवादमाथिको सांस्कृतिक तर्क-१९९१’ (Postmodernism: on the Cultural Logic of Late Capitalism-1991_ आदि विश्व प्रख्यात कृतिहरूले उत्तरआधुनिकतावाद र विकासको बहसमा गतिशीलता ल्याए (कुँवर, २०१९) ।

मिचेल फुको (Michel Foucault) फ्रेन्च इतिहासकार र दार्शनिक थिए । उनले उत्तरआधुनिकतावादको पृथक् र मौलिक विश्लेषण गरेका छन् । उनको तर्क यो थियो कि सामाजिक संरचना भनेको सूक्ष्म

राजनीतिक शक्ति हो । उनको यो विचार कार्ल मार्क्सको विचारबाट विचलित देखिन्छ ।
उत्तरआधुनिकतावादमा शक्ति र ज्ञानको सम्बन्ध फुकोको प्रमुख योगदान थियो । शक्ति र ज्ञान एकआपसमा सम्बन्धीत छन् । उनले शक्ति र ज्ञानको सम्बन्धका दृष्टिकोणबाट पागलपन (Madness) उपचार (Clinic), यौनिकता (Sexuality) र दण्डको (Punishment) बहस गरेका थिए । शक्तिको अभ्यास जनताको जीवनबाट नियन्त्रित, निगरानी र अनुगमनसहित गरिन्छ । फुको (Foucault) का अनुसार सामाजिक संस्थाहरूको इतिहास शक्ति सम्बन्धको इतिहास हो । शक्ति ज्ञानबाट उत्पन्न हुन्छ ।
उत्तरआधुनिक युगमा ज्ञान-शक्ति सम्बन्धको (Knowledge-Power Relation) आधारमा समाजमा नियन्त्रण र शासन सञ्चालन हुन्छ (Ritzer, 1992) । शक्ति समाजअनुसार फरक-फरक हुन्छ । शक्ति सधैं चक्रिय हुन्छ । गतिशील हुन्छ । स्थिर हुँदैन । शक्ति कुनै खास स्थान वा व्यक्तिका हातमा सीमित हुँदैन (Ritzer, 1992) । मिचेल फुको (Michel Foucault) का अनुसार शक्तिको स्रोत ज्ञान (Knowledge is a source of power) हो । तापनि उक्त ज्ञानमा शङ्का छ कि यो निरपेक्ष सत्य हो कि होइन भन्ने प्रश्नमा । उत्तर-आधुनिकताले पुँजीवाद र मार्क्सवाद जस्तो आर्थिक आधारमा सामाजिक सम्बन्धको निर्माण हुन्छ भन्ने बृहत्तर विश्वव्यापी वर्णन नगरी स्थानीय स्तरको बहसलाई केन्द्रित गर्दछ (Tiondi, 2000) । स्थानीय गाउँ र विश्व समाजलाई एउटै वृत्तमा राखेर हेर्नु उत्तरआधुनिकताको पहिचान हो । उदाहरणका लागि नेपाल एकातिर विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य बनिसकेको छ, भने अर्कोतिर देशमा संघ, प्रदेश हुँदै स्थानीय तहको शासकीय अभ्यास चलाइरहेको छ । अन्तमा उत्तरआधुनिक विकासको मान्यताले विश्वव्यापीकरण र स्थानीयकरण दुवैलाई स्वीकार गर्दछ ।

निष्कर्ष (Conclusion)

उत्तर-आधुनिकतावादको लम्बाइ, चौडाइ र गहिराइ अनन्त छ । यो वादअनुसार भूत, वर्तमान र भविष्यबीचको भिन्नता छुट्याउने कुनै त्यस्तो लक्ष्मण रेखा छैन । सीमाविहीन संसार हो । बहुसंस्कृतिको वर्चस्व हावी हुन्छ । विचार, विमर्श, चिन्तन, दर्शन, कला, साहित्य, भाषा, जीवनपद्धति, संस्कृति, चाडपर्व, उपभोग संस्कृति, राजनीति, शिक्षा, विकासका नीति, अभ्यास, आयाम आदि सबै ठिमाहा हुन् । खिचडी हुन् । यिनीहरूबीच स्पष्ट र पृथक् पहिचान हुँदैन । पहिचानका बहुविकल्पहरू हुन्छन् । उत्तरआधुनिकताले हरेक घटनालाई सापेक्षतामा हेर्दछ । सापेक्षतामा रहेर संसार बुझ्न खोज्नु आफैँमा गलत हो । सत्यतालाई नजरअन्दाज गरी हरेक घटनालाई तुलनात्मक शैलीमा बुझ्न खोज्दा समाजमा विकृति र विसंगति उदाउँदै आएको पाइन्छ । त्यसैले उत्तर-आधुनिकतालाई { Playful celebration of choice पनि भनिन्छ । संसार गतिशील छ । समाजका आवश्यकता र चाहान सँगै समस्या अनि चुनौतिहरूको चाड्ग बढ्दो छ । यी सबै विकासँग जोडिएको सबाल हुन् । मुद्दा हुन् । एकल व्यक्ति वा खास किसिमको ज्ञान, अभ्यास र उपायले मात्र ती सबै सबलाहरू, समस्याहरू समाधान हुन सक्दैनन् । तीनको अध्ययन, खोज, विश्लेषण र समालोचना बहुआयामीक, बहुलवादी र बहुसांस्कृतिक दृष्टिकोणबाट बहस गर्दै समाधान खोज्न सकिन्छ भन्ने मान्यता उत्तरआधुनिकतावादले उठाएको छ । यो मान्यता नै यो वादको यथार्थ बुझाई हो । ज्ञान, वृद्धि, तर्क र सत्यको एक पक्ष पनि हुन सक्छ र बहुपक्ष पनि हुन सक्छ । यो नै हुन्छ भनेर किटानका साथ भन्न सकिँदैन । यसको सिधा अर्थ हुन्छ सत्य निरपेक्ष नभई सधैं सापेक्ष हुन्छ । उत्तरआधुनिकतावादले एकल विचार, एकल दर्शन, एकल इतिहास, एकल ईश्वरीय दास, कुलिन राजा महाराजाको प्रभुत्व र दबदबाको निषेध गर्दै समुदायको इतिहास, जनताको इतिहास स्थापित गर्दै सामुहि अपनत्वको व्याख्या गरेको छ ।

समग्रमा उत्तरआधुनिकताले नयाँ बाटो देखाउनुभन्दा आधुनिकताले देखाएका विकासका मार्गहरूको आलोचना बढी गरेको पाइन्छ । तसर्थ उत्तर-आधुनिकता आफैँमा एउटा छलफल र व्याख्या मात्र हो । केही आलोचकहरूले उत्तर-आधुनिकतालाई तिरस्कार गर्दछन् । कसैले यसलाई सैद्धान्तिक खोजको रूपमा स्वीकार्छन् । उनीहरूबीच नै मतैक्यता छैन । यसको सिधा अर्थ हुन्छ, उत्तर-आधुनिकतामाथि विचारकहरू नै अल्मलिएका छन् । उनीहरू सत्य र कथालाई एउटै ठान्दछन् । तर त्यो हुन सक्दैन । कथा काल्पनिक

पनि हुन सक्छ भने सत्य सार्वभौम हुन्छ । तर्कमा आधारित हुन्छ । उत्तर-आधुनिकताका कतिपय भनाइ र विचारहरू कल्पनामा आधारित छन् । यसको कुनै सरल व्याख्या र बुझाइ छैन । व्यापार चक्रका बाडुगा रेखाहरू जस्तै बटारिएको छ । चाउचाउ जस्तै छ । हरेक दिन मानिसका प्रवृत्ति र व्यवहारहरूमा परिवर्तन आइरहन्छ । कटु सत्य भन्ने छैन । उत्तर-आधुनिकताले सार्वभौम सत्य छैन भन्दछ । यदि संसारमा कुनै एक सत्य छैन भने कसको बोलवाला स्वीकार गर्ने ? सत्य र मिथ्या कसरी छुट्याउने ? इतिहास र मिथक कसरी छुट्याउने ? के ठीक र के बेठीक कसरी पहिल्याउने ? के सबै वैज्ञानिक परिणामहरू कथाका रूप हुन् त ? यिनै प्रश्नहरूमा सापेक्षवादको आरोप आउनु स्वाभाविक हो । अन्तमा उत्तरआधुनिकतावादी विकासको बहसले यथास्थितिको विकल्प खोजिरहेको छ । यसकालागि थप अध्ययन, अनुसन्धान, खोज, विमर्श र समालोचना गर्न पर्याप्त संभावनाहरू बाँकी छन् ।

सन्दर्भ सामग्री

- कुँवर, नेत्रबहादुर, (२०१९), उत्तर आधुनिकतावाद र विनिर्माणवादका बहुल मान्यता, जनखबर, क्षेप्यास्त्र प्रकाशन केन्द्र ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद, (२०७०), नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना, ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- सापकोटा, भवदत्त, (२०७७), विकासका सिद्धान्तहरू, विद्यार्थि पुस्तक भण्डार ।
- Agger, B. (1991). Critical theory, poststructuralism, postmodernism: Their sociological relevance. *Annual review of sociology*, 17(1), 105-131.
- Brown, S. (1995). Postmodernism, the wheel of retailing and will to power. *International review of retail, distribution and consumer research*, 5(3), 387-414.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism*. Duke university press.
- Ritzer, G. (1992). *Sociological theory*. McGraw Hill Education.
- Tiondi, E. (2000). *Women, environment and development: Sub Saharan African and Latin America*. University of South Florida: graduate thesis and dissertation,
- Todaro, M.P. (2000). *Economic development (7th ed)*, reading, MASS: Addison-Wesley.
- Toynbee, A. J. (1987). *A Study of history: Volume I: Abridgement of Volumes I-VI (Vol. 1)*. Oxford Paperbacks.
- Turner, J. H. (1987). *The structure of sociological theory (4th ed)*. Prem Rawat for Rawat Publications.
- Waugh, P. (1992). *Postmodernism*. London: Edward Arnold.
- Willis, K. (2011). *Theories and practices of development, (2ed)*. London and New Yourk: Routledge Taylor ad Francis Group.
- Yapa, L. (1996). What causes poverty? A postmodern view. *Annals of the Association of American Geographers*, 86(4), 707-728.